

Sonja CAPUDER | TACIT V HISTORIOGRAFSKI IN POLITIČNI LITERATURI HUMANIZMA IN RENESANSE

Izoleček

Pojav, ki je znan pod imenom tacitizem, je utrdil Tacitovo avtoriteto na področju politike, ki je bila tedaj pod močnim vplivom Machiavellijevega *Vladarja*. Protireformacija, ki je bila Machiavelliju vse prej kot naklonjena, ga je na podlagi podobnosti med obema protagonistoma (Cesare Borgia in Tiberij) nadomestila s Tacitom in zgradila na njem svoj *raison d'état*.

Abstract

The phenomenon called tacitism established Tacitus' authority in the realm of politics strongly influenced by *The Prince* of Machiavelli. Because of the common characteristics between the two protagonists (Cesare Borgia and Tiberius) the Counter-Reformation, having a particular dislike for Machiavelli, substituted him with Tacitus when developing its concept of the Reason of State.

I. Uvod

V začetku 15. stoletja so odkritja del rimskega zgodovinarja Kornelija Tacita oživila nov tok v politični miselnosti, ki si je mračnega kritika tiranskih cesarjev izbrala za glasnika republikanske svobode. Sredi 16. stoletja pa v spisih najvidnejših mislecev renesanse ponovno naletimo na Tacita, ki v službi monarhije svetuje mogočnejšem, kako naj si brez prevelikega ozira na sredstva zagotovijo oblast. V sto petdesetih letih, ki so prinesla tako veliko spremembo v vrednotenju in razlagi Tacitovih del, se je zgodilo dovolj, da je spremembo mogoče pojasniti, in članek osvetljuje nekatere razlage, ki so bile podane v tem (zdaj že minulem) stoletju.

Pojav prevrednotenja Tacitove miselnosti, ki se skriva za izrazom *tacitizem*, je moč zaslediti že v začetku 16. stoletja, torej v obdobju, ko je v Italiji živel in deloval Niccolò Machiavelli. Raziskovalcem ni bilo težko zaslediti očitnega vpliva, ki so ga imela Machiavellijeva dela na predstavitev Tacitove politične miselnosti. Temu je sledilo vprašanje, ki si ga tacitisti previdno niso nikoli zastavili, namreč kakšen je bil dejansko Tacitov vpliv na Machiavellija. Danes se vprašanje glasi drugače: so stične točke med obema piscema, ki ju ločuje obdobje poldruga tisočletja, zrasle v glavah tacitistov ali jih razkrivajo tudi Machiavellijeva dela? Na žalost se tu začenjajo poglobljena razhajanja, saj je prvih šest knjig *Analov*, iz katerih so tacitisti najraje črpali, prišlo na dan ravno v času, ko je Machiavelli pisal in že sko-

raj končal svojega *Vladarja*, torej ravno nekoliko prepozno, da bi Machiavellija označili za prvega tacitista. Treba je počakati na protireformacijo, ki je sledila poskusu Lutrovih reform, da lahko proučujemo tacitizem v njegovem polnem razmahu: tedaj bolj kot prej in kasneje se je Machiavellijeva misel prodajala pod Tacitovim imenom.

II. Tacitova vloga v humanistični in renesančni Italiji – Machiavelli in Tacit

Odkritje Tacita

Rokopisi Tacitovih del imajo – tako kot sicer vsi rokopisi – zelo pestro zgodovino. O Tacitu pravzaprav ni bilo govora do sredine 14. stoletja, ko ga je Boccaccio »odnesel« iz samostana Montecassino. Ta rokopis, ki je znan pod imenom *Mediceus II*, je prinesel na dan drugi del *Analov* (od XI. do XVI. knjige) ter prvi del *Historij*.¹

Za naš problem je ključno odkritje, ki sega v začetek 16. stoletja, ko je florentinski kardinal Francesco Soderini poslal tajniku florentinske republike Marcellu Virgiliu pismo, v katerem najdemo opis rokopisa, ki naj bi prišel iz Nemčije in katerega avtor se sicer omenja kot *P. Tacitus*. Gre za rokopis *Mediceus I*, ki ga je Angelo Arcimbaldo leta 1509 priskrbel kardinalu Giovanniju de' Medici, kasnejšemu papežu Leonu X, in ki vsebuje prvih šest knjig *Analov* in del *Historij*.² Vendar je treba povedati, da si je Tacit v tem času že pridobil sloves ne le kot zgodovinar, temveč tudi kot politični mislec. Odkritje prvega medicéjskega rokopisa torej ni odkritje Tacita, temveč oživitev njegovega političnega duha, na katerega naletimo že sto let poprej.

¹ Sodeč po virih, Boccaccio dragocenega rokopisa ni imel v rokah prvi (gl. von Stackelberg, *op. cit.*, str. 46-48). Puzzuolski škof Paulinus Venetus je v zaključek svojega dela z naslovom *Satirica Historia (Mappa mundi)* vključil nekaj odlomkov iz *Analov* (iz XII., XIV. in XV. knjige), čeprav ni imenoval avtorja. Zelo zapletena je tudi zgodovina hersfeldskega rokopisa z manjšimi Tacitovimi deli (*Agricola, Germania* in *Dialogus de oratoribus*), ki naj bi prišel iz nemškega samostana in se je leta 1455 znašel v Rimu. Odkritje tega rokopisa je bilo velikega pomena predvsem za Nemčijo, ki je v *Germaniji* prepoznala hvalnico germanskih vrlin.

² Prim. von Stackelberg, *op. cit.*, str. 53. Papež Leon X nam v nekem spisu iz leta 1517 razkrije, da je bil tudi ta rokopis izmaknjen (*furto subtractus*), in sicer iz corveyskega samostana. Da bi popravil slab vtis, je papež osebno prevzel skrb za to, da se rokopis brž natisne in pošlje en izvod v samostan.

Vstop v politično misel italijanskega humanizma

To je bilo leta 1403, ko so se Firence oddahnile ob nepričakovani smrti milanskega vojvode Giangaleazza Viscontija, ki je že več kot deset let ogrožal njihovo samostojnost. Ob tej priliki je nastala *Laudatio Florentinae urbis* izpod peresa humanista **Leonarda Brunija**. V njej med drugim pravi, da v državi, v kateri se oblast skoncentrira v rokah enega človeka, ni več velikih duhov, »*ut inquit Cornelius*,« dodaja Bruni.³ Misel si je, kot pravi, sposodil iz Tacita, ki je imel pri tem v mislih čas po bitki pri Akciju, ko si je Oktavijan počasi, a nezadržno pridobival vedno večjo oblast.⁴

Brunijev slavospev republikanski svobodi sam po sebi ne bi bil tako revolucionaren za tisti čas, če ne bi imel širšega idejnega ozadja, ki ga lahko razberemo iz njegovega *Dialoga*. V njem najdemo hvalnico Bruta, republikanskega heroja, ki je rešil rimsko državo tiranije. Te tiranije pa ne poseblja nihče drug kot Julij Cezar, čaščeni ustanovitelj Firenc, kot sta zatrjevala tradicija in Dante, ki je Cezarja postavil v raj, medtem ko njegova morilca brcata v Luciferjevem žrelu na samem dnu pekla. S hvalo Bruta (in obsodbo Cezarja) se je Bruni zoperstavil srednjeveškemu izročilu, ki ni nikdar postavljalo pod vprašaj upravičenosti monarhije, ki je bila na zemlji odsev *monarhije* v drugačnem pomenu besede – eno počelo, en Bog.⁵ Med kraljestvom tega in onega sveta se je v srednjem veku razvilo nesoglasje, ki sta ga navadno reševali odgovorni osebi papeža in cesarja. Toda nekdanji spopad je že izgubil ostrino in obdobje humanizma je sprožilo novo vprašanje, ki postavlja nasproti državo vladarjev in republiko. Tako je na primer prišlo do polemik, katera osebnost antičnega Rima, in sicer *republikanskega* Rima, si zasluži največje spoštovanje, Scipio ali Cezar. Nič manj resno niso humanisti obravnavali vprašanja *tiranicida*,⁶ ki ga Bruni odločno zagovarja oziroma se mu zdi upravičen vsaj v Cezarjevem primeru.

Brunijeva *Hvalnica* je sprožila val replik, med katerimi bi morda veljalo omeniti Pier Candida Decembria, ki že z naslovom svojega panegirika (*De laudibus Mediolanensium Urbis*) tekmuje z Brunijem, čeprav na videz polemizira s Tacitom in njegovo prej navedeno mislijo o izginotju velikih duhov ob začetku principata. Pod Cezarjem in Avgustom so vendar živeli Cicero, Vergilij in Livij, vsi *praeclara ingenia!*⁷ Temu je sledila *Defensiuncula*

³ »*Nam posteaquam res publica in unius potestatem deducta est, praeclara illa ingenia (ut inquit Cornelius) abiere.*« (*Laudatio*, L, 144).

⁴ »*Postquam bellatum apud Actium atque omnem potentiam ad unum conferri pacis interfuit, magna illa ingenia cessere.*« (*Historiae*, I,1).

⁵ K temu je pripomoglo prepričanje tistega časa, da je bila monarhija potrjena na najvišji ravni: Kristus je namreč prišel na svet ravno v času, ko je nastajal novi Avgustov red. (K. C. Schellhase, *op. cit.*, str.19).

⁶ O tem sta razpravljala Petrarca v *De gestis Caesaris* in Coluccio Salutati v *De tyranno*.

⁷ Iz tega je razvidno, da je Cezar po humanističnih predstavah sodil med monarhe,

contra Guarinum Veronensem Poggia Bracciolinija, v kateri med drugim odgovarja tudi Decembriu in se odločno postavlja na Brunijevo stran. Po skoraj tridesetih letih polemike je njegova misel s tem prodrla.

Prvemu navdušenju nad Tacitom je sledilo zatišje, ki mu je bila delno vzrok politična situacija, saj se je leta 1434 v Firence vrnil iz pregnanstva Cosimo de' Medici in Leonardo Bruni je moral deset let kasneje ugotoviti ne le, da vladavina enega moža oziroma rodbine ni povsem izgnala velikih duhov, ampak da so se Firence med tem uspele upreti osvajalskim milanskim naklepom ter začele svoj gospodarski in kulturni vzpon. Drugi razlog se skriva v naraščajočem *ciceronianizmu*. *Elegantiae linguae Latinae* Lorenza Valle so začele s kultom Cicerona, ki je postal norma knjižne latinščine. Pri tem so odpadli mnogi klasični avtorji, med njimi tudi Tacit, ki je bil proglašen za temačnega (*obscurus*) in čigar jezik je bil preveč lakoničen ter poln inconcinitet. Polega tega ni bilo nepomembno tudi vprašanje namembnosti pisanja zgodovine. Humanizem je cenil zgodovinopisje z vzgojno, dramatično in anekdotično noto (*docere, movere, delectare*).⁸ Tacitovi pripovedi sicer res ni manjkalo dramatičnosti; prav tako lahko zasledimo pri njem vzgojne tendence, vendar je razlika med njim in Livijem velika: medtem ko jemlje Livij svetle zglede iz slavne rimske preteklosti in v svojo pripoved vpleta anekdote, je Tacit še pod močnim vplivom grozot polpreteklih dogodkov, ki jih skuša prej dodatno očrnuti kot olupšati, tak slog pa seveda ne zabava bralca. Tudi Tacitov pesimizem se humanistom ni zdel vzgojen, saj je svetlih zgledov, čeprav so toliko bolj izpostavljeni, navsezadnje zelo malo.

Humanizem med republiko in principatom

Medtem ko se je v Italiji razpravljalo o Tacitovem slogu, je Evropo pretresel nov politični dogodek. Leta 1494 je francoski kralj Karl VIII pridrl z velikansko vojsko v Italijo, šel čez Firence v Rim in se dal naslednjega leta kronati v Neaplju. V Firencah je dve leti poprej umrl **Lorenzo il Magnifico**, pod katerim je mesto doživelo velik gospodarski in politični razcvet. Usoda je hotela, da je isto leto postal papež Rodrigo Borgia, znan kot Aleksander VI in oče enega najpodjetnejših in najbrezvestnejših političnih akterjev Machiavellijevega časa, Cesara Borgie. Ta dva dogodka sta pripravila politično sceno za to, kar se je nato zgodilo ravno ob vdoru Karla VIII, ko se je v Firencah dvignil upor proti Pieru de' Medici. Medičejci

čeprav v njegovem času še ne moremo govoriti o principatu ali celo cesarstvu; ne glede na Cezarjev položaj diktatorja sta Cicero in Cezar kot pisca in politika še vedno osebnosti republikanskega ali vsaj prehodnega obdobja.

⁸ Hanna H. Gray, *History and Rhetoric in Quattrocento Humanism* (Ph.D.diss., Radcliffe College, 1957).

so bili tako spet izgnani iz Firenc, kjer so **Girolamo Savonarola** in njegovi pristaši izvedli ustavno reformo, tako da so Firenze postale republika. Štiri leta kasneje je Savonarola obsojen na smrt na grmadi in leta 1494 stopi na čelo druge kancelarije **Niccolò Machiavelli**. Obdobje, v katerem se je izoblikovala Machiavellijeva politična miselnost, je bilo zaznamovano s prehodom iz časa mestnih komun v čas manjših vladavin (*signorie*), ki so jih vodila pomembnejša mesta na čelu z velikimi rodbinami. Tako je Italija zelo počasi napredovala v procesu, ki so ga druge evropske države že davno zaključile, namreč proces centralizacije oblasti. Karl VIII je bil prvo opozorilo za Italijo, razpeto med ambicijami papeža in posameznih *condottierov*, po tridesetih letih nešteti političnih kombinacij je opustošenje Rima (1527) zapečatilo vso neučinkovitost italijanske notranje politike.

Machiavelli je s svojega položaja lahko opazoval moč francoskega in španskega kralja, politično šibkost Italije in boje za oblast med voditelji posameznih plemiških rodbin, med katerimi je bil najvidnejši Cesare Borgia. Čeprav mu je smrt prezgodaj prekrižala načrte, je napravil na Machiavellija tak vtis, da ga je ta vzela za zgled, ko je leta 1513 napisal *Vladarja*, namenjenega Lorenzu de' Medici, ki se je leto dni pred tem s svojo rodbino vrnil iz pregnanstva.

Tacit v Vladarju in v Razmišljanjih ob prvih desetih knjigah Tita Livija

Mnenj o Tacitovem vplivu na Machiavellija je več. Tako je bil *Giuseppe Toffanin* prepričan v obstoj neke sorodnosti duha obeh piscev in je zlasti prepričljiv v svoji primerjavi težkega političnega položaja, ki sta mu bila priča vsak v svojem času. Nasprotno pa *Jürgen von Stackelberg* na podlagi minimalne prisotnosti Tacita v Machiavellijevih spisih (vsaj v primerjavi z Livijem) meni, da je ta vpliv zanemarljiv. Temu mnenju se pridružuje *Kenneth C. Schellhase*, ki večkrat poudarja, da sta njegova priljubljena antična avtorja Polibij in Tit Livij, ne pa Tacit, ter da republika ostaja njegov ideal, kakor je razvidno iz *Razmišljanj*, čeprav mu je težka politična realnost odprla oči za prednosti principata, kakor ga najdemo opisanega v *Vladarju*. Pri tem se je treba zavedati, da Machiavelli s svojim vladarskim priročnikom nikakor ne odstopa od humanistične tradicije, ki si je po svoje prizadevala podati podobo idealnega vladarja.⁹ Tisto, kar Machiavellijevega vla-

⁹ Prim. F. Gilbert: . »Il concetto umanistico del principe«; *Niccolò Machiavelli e la vita culturale del suo tempo*; Il Mulino, Bologna 1969). Mnogo humanistov je namreč s svojimi republikanskimi ideali živelo na dvorih italijanskih mogočnejšev, kjer so bili nekateri vzgojitelji njihovim otrokom. Nekateri so s kritičnim očesom presojali ravnaje svojih zaščitnikov, po drugi strani pa so ravno v tistem času nastajali slavospevi vladarskim hišam kot na primer *la Sforzeide*, *la Borgeide*, ali *l'Ercolide*.

darja ločuje od idealiziranih podob humanističnih princev, je njegova *virtus*, ki jo Machiaveli vidi kot politično spretnost, ki ji je včasih treba žrtvovati lastno dušo. Kot humanista ga je navdihovala veličina antičnih zgledov, vendar so mu lastne politične izkušnje omogočale, da je pri tem ohranjal zdravo mero. V tem smislu mu je bil Tacit lahko za zgled, saj je njegova pripoved zgodovine splet psihološko utemeljenih vzrokov in posledic, ki ne le pripovedujejo, temveč tudi razlagajo. *Razmišljanja* so prikaz situacije, ki bi morala vladati v državi; *Vladar* je neposreden odziv na situacijo, kakršna je bila.

Mediceus I je bil objavljen leta 1515, ko je bil *Vladar* že v rokah naslovnika (ali tik pred tem). Rokopis je bil sicer odkrit šest let prej in znano je, da je bil Marcello Virgilio, ki je vedel za ta rokopis že takoj ob odkritju, Machiavellijev prijatelj in da ga je pogosto oskrboval s težko dostopnimi teksti. Ta podatek je Toffaninu zadoščal, da je verjel v vpliv Tiberijevega lika na *Vladarja*, čeprav delu ne odreka izvornosti. Tako na primer Machiavellijev nasvet, da je »*ljudem treba ali dobrikati ali jih spraviti s poti*«¹⁰ primerja s Tiberijevim obnašanjem do Germanika, s katerim je moral, ker ga ni mogel kar tako pospraviti, ravnati v rokavicah, dokler ni prišel njegov čas.¹¹ Morda je šel Toffanin v iskanju skupnega duha na podlagi podobnosti v ravnanju obeh protagonistov le nekoliko predaleč. Če kaj, potem njun način ravnanja, ki je nedvomno skupen brezobzirnim ljudem na položaju, razkriva brezvestnost tiranov v tem in onem času – seveda pod pogojem, da verjamemo Tacitovi sliki Tiberija. Tu je navsezadnje tudi vprašanje sloga obeh avtorjev, ki si ne bi mogla biti bolj različna: medtem ko se za Tacitovim načelom *sine ira et studio* skriva včasih močno tendenciozno pisanje, Machiavelli z značilno hladnim slogom analitika išče zdravilo za aktualno politično stanje. Ta razlika se je skušala pogosto utemeljiti s Tacitovo predkrščansko naravo, ki naj bi bila v nasprotju z Machiavellijevim poganstvom. Prva misel se izvaja iz Tacitove stroge moralne drže in skoraj stoične vdanosti, kakršno najdemo v opisu smrti njegovega tasta Agrikole. Seveda bi se o tem dalo razpravljati, prav tako kakor bi bilo po drugi strani prenagljeno Machiavellijev politični realizem označevati kot poganski. Njegova izjava o »*dobro uporabljenih okrutnostih*«¹² najbrž ne bi pretresla poganskih moralistov nič manj kot je krščanske.

Tudi če sprejmemo ugotovitev, da obstajajo podobnosti med likoma Machiavellijevega in Tacitovega časa, to še ni dokaz za neposredno navezavo prvega na drugega. Če pustimo ob strani vsa ugibanja, je ta dvom še najbolj utemeljen z dejstvom, da nikjer v *Vladarju* ne najdemo navezave na Tacitovih prvih šestih knjig *Analov* in da se Tacit tam sploh zelo redko navaja.

¹⁰ *Vladar*, III.

¹¹ Toffanin, *op.cit.*, II. poglavje (*Il Valentino e Tiberio*).

¹² *Vladar*, VIII.

III. Tacitizem v historiografiji

Začetki tacitizma

Medtem ko so se v Nemčiji na veliko izdajala in brala Tacitova dela, smo v Italiji že priča preobratu v razumevanju Tacita.¹³ Prvi namig najdemo v uvodu, ki ga je milanski pravnik **Andrea Alciato** napisal k izdaji svojega dela *Annotationes in Cornelium Tacitum* (1517). Na tem mestu se avtor posveča predvsem zgodovinopisnim vprašanjem, pri tem pa daje nesporno prednost Tacitu pred Livijem in Salustijem. Vprašanje njegovega jezika in sloga pušča previdno ob strani, saj je bil Ciceronov jezik še vedno norma lepe latinščine.¹⁴ Namesto tega očita predvsem Liviju, da se iz njegove zgodovine ne da ničesar naučiti, medtem ko naj bi Tacitova s svojo analitično pripovedjo in izvrstnim psihološkim prikazom ljudem pokazala, *kako preživeti v težkih časih samovlade*. Časi so bili v resnici težki ne le za Firence in Machiavellija, temveč tudi za ostalo Italijo in Alciata, ki je živel v Milanu, kjer je bilo svobode, četudi navidezne, pod milanskimi vojvodami še manj.¹⁵ Zanimivo je, da Alciato v Tacitovih spisih še ni videl naukov za vladarje, ampak za ljudi, ki se morajo prilagoditi kočljivi politični situaciji.

Njegovo misel je razvil florentinski zgodovinopisec in Machiavellijev prijatelj **Francesco Guicciardini**. Kakor Machiavelli je bil tudi on zelo dejaven v politiki svojega mesta, vendar je živel dalj časa, tako da je njegovo

¹³ Pomembno vlogo pri odkrivanju Tacitovih del (predvsem *Germanije*) s strani nemških humanistov je imelo pismo Eneja Silvija mainškemu kanclerju Martinu Meyerju, v katerem najdemo nekaj odlomkov iz *Germanije*, s katerimi je želel kardinal poudariti vrednost civilizacijskega in kulturnega prispevka Italije (Rima) k razvoju neomikanega germanskega sveta. Namen pisma je bil odgovoriti na vse bolj glasne očitke o pokvarjenosti in dekadenci cerkvenih ustanov. Vendar pismo milo rečeno ni imelo željenega učinka. Kulturna nadvlada romanskega sveta je imela na predvečer reformacije priokus moralnega propada in dekadence, s katero je taisti svet že stoletja kvaril zdravo nemško нрав, kot jo opisuje Tacit. »Moralno ogledalo,« ki ga je Tacit pred davnim časom poddržal svojim rojakom v svarilo in zgled, je v živo zadelo nemške humaniste v prebujajoči se narodni zavesti, tako da imamo samo v 16. stoletju v Nemčiji več kot petdeset izdaj *Germanije* (med izdajatelji velja omeniti Conrada Celtisa in njegovo izdajo iz leta 1500, posvečeno cesarju Maksimilijanu). Katastrofa v tevtoburškem gozdu, kjer so bile uničene tri rimske legije, se je spremenila v triumf, ki je dal tudi narodnega heroja: Arminija. Z istoimenskim dialogom Ulricha von Huttna (*Arminius, 1520*) se je začel pravi kult germanskega poglavarja, ki ga je zgodovinopisna tradicija prikazovala le kot krvoločno pošast.

¹⁴ Pri stilističnem komentarju se je Alciato omejil na že znane očitke Azinija Poliona, kritika avgustejske dobe, ki je Salustiju očital pretirano arhaiziranje, Liviju pa njegovo *patavinitas*, za katero je morda Alciato kaj bolje vedel, kaj pomeni, vendar je ni razložil.

¹⁵ Podobno je o Tacitu zapisal Montaigne: »*To ni knjiga, ki jo le beremo; treba jo je proučevati in se iz nje učiti;... in bolj koristi bolni državi v stiski, kakor je naša.*« (*Eseji III, 8*)

navdušenje vedno bolj plahnelo. To je razvidno tudi iz njegovih *Spominov*, kjer je mogoče zaznati tiho resignacijo zaradi politične situacije, na katero ni mogel več vplivati. Njemu se je ob branju Tacita porodila naslednja misel: »*Kornelij Tacit zelo dobro uči tiste, ki živijo pod tirani, kako naj živijo in previdno ravnajo; prav tako pa uči tudi tirane, kako naj uvedejo tiranijo.*«¹⁶ Novost v razumevanju Tacita prinaša predvsem drugi del misli, ki je pravzaprav temelj vseh kasnejših tacitističnih spisov. Verjetno gre pri Guicciardiniju le za osamljen preblisk, saj o Tacitu nikjer več ne govori v tem smislu. Vendar njegovo in Alciatovo razmišljanje kaže, da je bila doba naklonjena takšnim interpretacijam, ki so se s časom le še razrasle.

Muret in Aristotel o zgodovini

Pod vplivom ciceronianizma je bil Tacit dolgo zapostavljen ne le kot pisec, ki ne piše lepe latinščine, temveč tudi na področju historiografije, tako da je nekako ostajal v senci Salustija in celo Livija. Ustaljeni obsodbi se je odločno postavil po robu **Marc-Antoine Muret**, ki je bil sicer tudi učitelj retorike in torej precejšnja avtoriteta na tem področju.¹⁷ Med drugim zavrača tudi očitke glede Tacitove *obscuritas*, s katero se po njegovem pisec odmika od vsakdanjega jezika in kakor s tančico zastira tisto, kar ni dano videti vsakomur. Misel seveda ni nova, le da je bil mistični jezik navadno stvar poezije. Stična točka z njo je morda vodila Mureta v polemiko z Aristotelom, ki v *Poetiki* (1451 b) postavlja zgodovino pod poezijo; slednja ima namreč moč, zajeti stvari v celoti in potemtakem v njihovem bistvu, medtem ko ostane zgodovina pri partikularističnem opazovanju dogodkov ter spregleda tisto, kar bi se lahko zgodilo, pa se ni. Muret niti ne izpodbija lastnosti, ki jih našteje Aristotel, poudari pa tisto, za katero se mu zdi, da povzdigne zgodovino nad vse drugo: izkušnjo. Medtem ko vidi Aristotel s svojo filozofsko širino v samem dogodku, ki je neka izkušnja, izključitev vseh ostalih možnosti, izpelje Muret iz tega že znano pragmatično načelo *historia magistra vitae*, pri čemer izhaja iz predpostavke, da je izkustveni dejavnik najpomembnejši pri vzgoji ljudi in torej najkoristnejši. Kakor Machiavelli in Guicciardini je tudi on pravila zgodovinskega dogajanja navezal na svojo dobo. Le da to ni bil več čas republik, ampak monarhij, zato mu je bil Tacit večji vir navdiha kot Salustij ali Livij. Poleg tega mu je njegova

¹⁶ *Spomini*, XIII.

¹⁷ Leta 1580 je imel predavanja o prvih šestih knjigah *Analov*, v katerih je pohvalil vse tiste lastnosti Tacitovega sloga, ki še danes zbujajo občudovanje, zlasti njegovo umerjen in jedrnat slog (*sobrietatem, siccam orationem*), kjer ni ničesar odveč. Poleg tega se je Muret zavedal dejstva, ki so ga ciceronanci zavestno spregledovali, da jezik sledi svojemu razvoju in da sto petdeset let kasneje ni nič manj »pravilen«.

psihološka prodornost že prinesla sloves pisca, ki zna iz zgodovinskih dogajanj razbrati skrite vzroke ravnanja vsakega vladarja.¹⁸ Z branjem Tacitovih del se ljudje ne le naučijo previdno živeti, temveč tudi dobijo vpogled v vladarjeve skrivnosti, *arcana principum*. Psihološka razsežnost Tacitovega zgodovinopisja je še dokončno pripomogla k njegovi zmagi nad zgodovinopisci republikanske dobe.

Bodin in nova vloga zgodovine

Curionejevo pismo je bilo objavljeno leta 1574, čeprav je bilo napisano dosti prej. Nastalo je namreč v okviru novega gledanja zgodovine in njegov začetnik je bil **Jean Bodin** z delom *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566). V njegovem konceptu zgodovine je Tacit odigral pomembno vlogo, saj je po Bodinovem mnenju najbolj približal zgodovinopisje politični teoriji. Odgovorov na politična vprašanja, ki si jih je zastavljala Bodin, ni našel pri nobenem od modernih historiografov, pri antičnih pa edino pri Tacitu. Vsi ki so sledili Machiavelliju, so veliko pisali o vladarjih in o tem, kako si pridobijo oblast, premalo pa o sami državi ter skoraj ničesar o tem, kar Tacit imenuje *imperii arcana*. Ne več *principis arcana* torej, saj Bodin ni imel v mislih psihologije vladanja, temveč nek splošni zakon, ki narekuje dogajanje v državi. Psihološki dejavnik ostaja pomemben, vendar se analitično gledanje od vladarjeve osebe preusmeri na samo državo, v kateri ima vladar sicer ključno vlogo, a je kljub temu podrejen njenim mehanizmom. Na tem izrazito političnem gledanju Tacita so si mnogi tacitisti zgradili svoj *raison d'état*.¹⁹

Tacitova etika

Čas, v katerem sta delovala Muret in Bodin, je mineval v znamenju verskih vojn med protestanti in katoličani, ki so izbruhnile po dvajsetih letih neuspešnih pogajanj na tridentinskem koncilu (1542 – 63) in ki so svoj vrh dosegle v krvavi kopeli šentjernejske noči leta 1572. Istega leta je na univerzi v Ieni nizozemski humanist Joest Lips, bolj znan kot **Iustus**

¹⁸ To priznanje mu je izrekel sicer zvest ciceronianec Celio Curione v pismu *De historia legenda sententia* (1574).

¹⁹ Na Tacita se je oprl tudi v svojem delu *Les six livres de la République*, kjer je zastavil svoj koncept *suverenosti*. Za podlago je vzel monarhično ureditev in s tako znašel v nasprotju ne le z Machiavellijem, ampak tudi s Polibijem, od katerega je sicer prevzel poanto zgodovine kot učiteljice življenja, zavrgel pa je njegov ideal »mešane« ureditve, ki jo je Polibij občudoval pri Rimljanih.

Lipsius, predaval o Tacitu.²⁰ Začel je z uvodnim govorom, v katerem je opozoril na strahotne čase, ki so jim bili priča in v katerih se mu zdi za ranjeno državo najbolj primerno branje in razlaganje Tacitovih del.²¹ Tacit se mu zdi prijeten za ušesa, vendar se temu pridružuje korist, ki jo branje njegovih del prinaša človeški duši, *animi utilitas*. Lipsius je namreč pri Tacitu odkril ideal moralne pokončnosti (*constantia*), ki je bil tako blizu njegovim lastnim stoiškim načelom²² in ki odlikuje lik Tacitovega tasta v *Agrikoli* ter še nekatere redke svetle figure. Tacit je zanj *fons ipse prudentiae civilis*,²³ pri čemer *civilis prudentia* ne pomeni gole previdnosti v Alciato-vev smislu, temveč držo zunanjega človeka, ki so jo morali, če so hoteli ohraniti notranjega, razviti vsi stoiki od Seneke do Marka Avrelija, ki so kdaj delovali v javnem življenju.

IV. Tacitizem v politiki

Antimachiavelizem v času protireformacije

Bodin in Lipsius, nekoliko manj Muret, predstavljajo tisto smer tacitizma, ki je znala ceniti Tacita na tako različnih področjih, kot sta politika in etika, ne da bi mu podtikala Machiavellijeve misli. Bodin mestoma z njim polemizira in Lipsius mu priznava ostrino duha, čeprav se ne strinja z ločnico, ki jo je potegnili med politiko in moralo. V njunih delih Tacit ostaja Tacit in vsakršne primerjave so posledica dejanskih vzporednic med njima.

Drugo plat tacitizma predstavljajo spisi političnih teoretikov, ki so delovali v duhovnem ozračju protireformacije. Zanje je značilno, da v njih skoraj nikoli ne naletimo na Machiavellija, čigar podoba je bila leta 1559 sežgana, medtem ko so se njegova dela znašla na spisku prepovedanih knjig (*Index librorum prohibitorum*). Vzrok za to ni bilo nikakršno Machiavellijevo brezboštvo, ki so mu ga pogosto očitali, niti ne kakšno brezglavo sovraštvo

²⁰ Lipsius se je namreč pod Muretovim vplivom »spreobrnil« od ciceronianizma ter v letih od 1576 – 1607 poskrbel za sedem izdaj Tacita, kar mu je prineslo vzdevek *sospitator Taciti*.

²¹ »*Nihil mihi aut vobis aut in his afflictæ Reipublicæ ruinis accomodatius visum fuit, quam ut Cornelii Taciti, accuratissimi scriptoris, Annalium libros publice vobis ex hoc loco proponerem et propositos interpreterem.*« (cit. po Schellhase, *op.cit.*, str. 180)

²² Malo pred smrtjo je izšlo njegovo delo *Introduzione alla filosofia degli stoici* (1604), kjer je združil krščanska načela s stoiško filozofijo. Zanj je značilen politični pesimizem, ki v marsičem spominja na Tacita.

²³ Proemij k *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex* (1589). (cit. po Toffanin, *op.cit.*, str. 179)

do Cerkve. Dovolj je bilo to, kar je s prostodušnostjo in natančnostjo analitika politične situacije zapisal v *Razmišljanjih*, kjer trdi, da je Cerkev odgovorna za politično razcepljenost Italije, ki je ni bila nikoli sposobna združiti pod svojo oblastjo, po drugi strani pa se ni mogla do konca ubraniti ambicijam cesarjev in kasneje posameznih mogočnejšev.²⁴ Seveda so bili časi že drugi. Po razkolu si cerkvena oblast ni mogla privoščiti tako očitnega izpodbijanja avtoritete na političnem področju in Inkvizicija je opravila svoje. Vendar ni ostalo pri tem. Z ustanovitvijo jezuitskega reda so namreč stopili na prizorišče novi varuhi cerkvene oblasti in ugleda, ki so iz Machiavellijevih spisov znali izluščiti pravila politične igre in jih navezati na novo nastalo situacijo, v kateri se je znašla Cerkev. Mnogi ugledni jezuiti tistega časa, kot na primer A. Possevino, so Machiavelliju priznavali prodornost duha, manjkala pa mu je *pietas*, drugače povedano, priznavanje cerkvene nadoblasti. In medtem ko je avtorja *Vladarja* doletela neke vrste *damnatio memoriae*, so se njegovi nauki širili pod imenom, ki je imelo tedaj veliko avtoriteto in ki se ga moderni verski problemi niso prav nič tikali. Še tako črno Tacitovo prikazovanje Tiberija ni prizadelo nikogar več, briljantna psihološka in politična analiza pa je prevzela vsakogar. Od starih je postal tako Tacit najbolj primerno čtivo za vladarje.²⁵

Vloga Machiavellija in Tacita v razvoju koncepta raison d'état

Leta 1589 je izšlo delo *Ragion di Stato* **Giovannija Botera**, pri čemer je treba takoj povedati, da je bil Botero eden tistih tacitistov, ki so Tacita dolžili, da je Machiavelli dobil od njega navdih za svoj brezbožni *raison d'état*.²⁶ Pomanjkanje *pietas*, ki so ga očitali Machiavelliju se je odražalo v odsotnosti višje sile, božje Previdnosti, ki ji mora biti pokoren vsak vladar in ki se ji mora ukloniti celo državni »prav.« Božjo voljo na zemlji razlaga in izpolnjuje Cerkev, ki je zadnja avtoriteta, na katero se mora obrniti vladar neke države. Na tem mestu se *raison d'état* spremeni v *raison d'Eglise*, pri čemer je zanimivo, da se to zgodi šele v zadnjem trenutku. Dokler se pisec ukvarja z definicijo koncepta ter našteva primere, ostaja veren učenec Machiavellijeve politične šole, v kateri je politika neizogibno vezana na zlo in kjer se državnemu interesu umakne marsikatero etično načelo. Machia-

²⁴ *Razmišljanja* I, 12.

²⁵ Muret na primer zapiše, da je toskanski vojvoda Cosimo de' Medici, mož, ki je bil ustvarjen za vladanje, z užitkom prebiral Tacitova dela (»*Homo factus ad imperandum Taciti libros in delicias habebat.*« (Muret, *Opera*, cit. po Toffanin, *op. cit.*, str. 129)

²⁶ Teh je bilo sicer manj. Tacitisti jim rečemo zato, ker so Tacita brali z Machiavellijevimi »političnimi naočniki«, če uporabimo izraz še enega tacitista, Traiana Boccalinija, ne glede na to, ali so se s tem, kar so prebrali, strinjali ali ne.

vellijev politični realizem se kaže v vsakem stavku, s katerim Botero opisuje lastnosti sposobnega vladarja.²⁷ Kljub temu se ne obotavlja udariti po njem in po Tacitu, ki mu prav tako očita nekakšen politični barbarizem, s katerim kviri krščanske vladarje. Morda je v tistih časih kdo rekel, da je imel Botero dober namen na ta način spraviti politiko z moralo, vendar pri njem razlika med dobrim in slabim vladarjem ni v (ne)etičnosti njegovih dejanj, temveč v tem, ali Cerkev ta dejanja opraviči ali ne.

Boterovo delo je močno vplivalo na številne politične mislece, ki so se trudili določiti vlogo Cerkve v državi. Tako je do podobnih spoznanj prišel tacitist **Scipione Ammirato** v svojem delu *Discorsi sopra Cornelio Tacito*, ki so zgleden primer antimakiavelistične literature. Razlika je v tem, da Ammirato Tacita občuduje, ga večkrat navaja in vidi v njem nekakšen pozitivni antipod Machiavellija, ki ga ne imenuje nikoli.²⁸ Ammiratova politična naravnost prav tako temelji na poslušnosti cerkvenim zakonom, ki so odraz vrhovnega, božjega prava. Iz istega vrelca stoiške moralne držbe, iz katerega je črpal Lipsius, se zdaj napaja Ammirato, ki mu stoiške kreposti ni težko nadomestiti s krščansko potrpežljivostjo. Zato »zlate« Tacitove besede, ki govorijo o potrpežljivosti pod tirani, primerja z naukom apostola Petra: »Služabniki, z vsem strahom se podreajte svojim gospodarjem, pa ne le dobrim in prijaznim, ampak tudi osornim.« (1 Pt 2,18)²⁹ Ammirato vidi *raison d'état* kot nek vesoljni zakon (*legge*, imenuje ga tudi *ragione*), ki uravnava skupno korist in ki so mu podrejeni vsi ostali zakoni oziroma koristi. Seveda se vesoljnost tega zakona izniči, ko se križa z načeli religije, edine sile, ki je nad njim. V skladu s temi načeli je bratomor, ki ga zagreši Romul, dejanje *contra religionem*, medtem ko se Tiberijevo ravnanje s Sejanom obravnava kot nujno potreben ukrep v dobro države. V resnici gre pri Ammiratu za veliko slabši poskus uzakonjanja nasilnih ukrepov, saj je iz njegovih primerov očitno, da je religija tista, ki se prilagaja. Botero skuša postaviti Cerkev za

²⁷ Vse to izpričuje Machiavellijevo uporabnost ne le v obdobju, v katerem je sam živel, temveč tudi v časih, ko so bile na dnevnem redu verske vojne, ki so že zdavnaj izgubile vsako versko podlago. Nobeden od vojskujočih se vladarjev se ni več prizival na papeža, ki je bil po razkolu le ena od dveh strani. V *Ragion di stato* postavlja Botero Cerkev nad te razprtije in ji s tem daje novo legitimnost.

²⁸ Svoje polemike z Machiavellijem niti ne skuša prikriti: najprej v naslovu dela, ki razkriva njegov namen razpravljati o zgodovinpiscu cesarske dobe za razliko od Machiavellija, ki je svoja *Razmišljanja* posvetil Liviju in s tem republiki. Poleg tega si rad privošči, da izrazi svoje nasprotno mnenje ravno z Machiavellijevimi besedami in tako ustvari kontrast.

²⁹ Dobil jih je seveda pri Machiavelliju: »Resnično so zlate tiste Tacitove besede, ki pravijo, da morajo ljudje spoštovati preteklost in ubogati sedanost ter si želeti dobrih vladarjev, da pa jih morajo prenašati ne glede na to, kako so prišli na oblast.« (*Razmišljanja*, III,6). Stavek se na naša na mesto v *Historijah*, IV,8: »*Marcellus ... dixit ... uleriora mirari, praesentia sequi; bonos imperatores voto expetere, qualiscumque tolerare.*«

razsodnika, ki določi mero nujnega zla v državi; Ammirato to zlo po potrebi imenuje dobro.³⁰

Tacit kot učitelj pretvarjanja

Umetnost zakrivanja misli (*dissimulatio*) je bila najljubši *topos* tacitistov. Tacitov opis Tiberijevega pretvarjanja pred senatorji so uzakonili kot pravilnik večine, ki je poglavitno sredstvo oblasti, in sicer ne le kot varnostni ukrep, temveč tudi kot nekaj, kar vzbuja v ljudeh osuplost (*stupire*).³¹ V razglabljanju o tem so tacitisti včasih res prekosili sami sebe: tako je bil Muret prepričan, da vedenje vladarjev, ki se pretvarjajo, da so boljši, kot v resnici so, lahko pripelje do tega, da resnično postanejo taki. Za Ammirata je pretvarjanje nujno potrebno, da se ohrani ugled pravičnega krščanskega vladarja, pri čemer je jasno, da ne gre le za prikrivanje misli, temveč konkretno dejanj, ki so sicer nesprejemljiva. Neki drugi italijanski učenjak, *Andrea Collodio*, je Tiberijevo vedenje, ko je na videz odklonil ponujeno mu oblast,³² utemeljil z neko mislijo iz Aristotela, ki pravi, da se spremembe v državi dogajajo zelo počasi, ker zakoni ostanejo isti tudi potem, ko so na oblasti tisti, ki so naklonjeni tem spremembam.³³ Tiberij je torej obvladal svojo ambicijo v korist države, ki bi ji prehitel prenos vse oblasti na enega utegnil škoditi. Pri tem seveda Collodio ni delal prevelike razlike med *brzdanjem* in *prikrivanjem* ambicije. Tako se je pogosto zgodilo, da je tacitiste zaneslo v neke moralno sporne zaključke, kar nikakor ni bil njihov namen. Želeli so namreč poudariti, kako pomembna je za vladarja drža, skozi katero ljudsko oko ne more prodreti do prepovedanih skrivnost (*arcana principum*).

³⁰ Sočasno so obstajala tudi povsem nasprotna mnenja; omeniti velja zadnjega pomembnejšega italijanskega tacitista Traiana Boccalinija, ki je v svojem delu *Novice s Parnasa* potegnil ostro ločnico ne le med politiko in moralo, ampak kakor v odgovor Boteru in Ammiratu tudi med zakonom države in božjimi ter človeškimi zakoni. *Raison d'état* je po njegovem »una legge utile agli Stati, ma in tutto contraria alla legge di Iddio e degli uomini.« (Centuria II; *Ragguagli di Parnaso e Pietra di paragone politico*, Scrittori d'Italia VI. Bari, 1934 (str. 290))

³¹ Tako Boccalini z očitnim namigom na tridentinski koncil opisuje Zborovanje hinavcev, kjer je veliko govora o umetnosti pretvarjanja in o krizi, v kateri se je zadnje čase znašla ta večina (imenuje jo *arte*).

³² *Annales*, I,11.

³³ *Politika* (1292 b). Avgust je imel še dobro pred očmi Cezarjevo usodo in se je z veliko previdnostjo lotil procesa centralizacije oblasti, ki je bil ob nastopu Tiberija pravzaprav že končan. Res pa je šlo tedaj prvič za potrditev novega reda, torej poenoten prenos pooblastil, ki si jih je Avgust pridobil postopoma.

V. Zaključek

Razloge, ki so pripeljali do tako izkrivljenega pogleda na Tacitovo zgodovino, najdemo prvič v samem delu, zlasti v *Analih* in v opisu Tiberijeve vladavine. Ne glede na subjektivnost Tacitovega prikaza Tiberija njegovo ravnanje odraža neusmiljeno logiko, ki ni nič manj značilna za politične sisteme današnje dobe, kot svoj čas za Cesara Borgia, sirakuške tirane ali egipčanske faraone. To le izpričuje večplastnost Tacitovega zgodovino-pisja. Drugi razlog pa je morda v dvojnosti oziroma razcepljenosti njegovega političnega mišljenja. Nostalgčno oziranje na zlate čase rimske republike je moralo biti boleče zanj, ki je imel še živo pred očmi »suženjstvo« rimskega naroda pod tem ali onim cesarjem. Od tod zastrost njegove misli; Tacit je *obscurus* ne le v slogu, ampak tudi v razmišljanju. Med mnenji, ki jih izrekajo njegovi liki, je težko prepoznati res njegova.³⁴ Po drugi strani pa je borba med preteklim idealom in politično resničnostjo zaznamovala tudi Machiavellija, le da je on potegnil mejo med obema. Rezultat je precejšen politični razkorak med *Vladarjem* in *Razmišljanji*, čeprav sta obe deli nastajali v istem času. To kar še najbolj povezuje Machiavellija in Tacita, je zavzetost za aktualno (angažiranost) in kot taka sta ostala vzor vsem tistim, ki so se čutili poklicane k delovanju v okviru svojega časa.

BIBLIOGRAFIJA

- BORSSELINO, Nino: *Niccolò Machiavelli*. LIL 17. Bari, 1981.
- BURCKHARDT, Jacob: *Renesančna kultura v Italiji*. Prevedel Bogomil Fatur. DZS, Ljubljana, 1963.
- CHEVALIER, J.-J.: *Storia del pensiero politico, vol. I: Dalla città-stato all'apogeo dello Stato monarchico*. Bologna, Il Mulino, 1981.
- MACHIAVELLI, Niccolò: *Politika in moralna*. Ljubljana, Slovenska matica, 1990.
- MOMIGLIANO, Arnaldo: »Tacitus and The Tacitists Tradition«; *The Classical foundations of Modern Historiography*. University of California Press. Berkley-Los Angeles-Oxford, 1990.
- SCHELLHASE, Kenneth C.: *Tacitus in the Renaissance Political Thought*. Chicago – London: University of Chicago Press, 1976.

³⁴ Več o tem gl. sir Ronald Syme: »The Political Opinions of Tacitus.« *Ten Studies in Tacitus*. Clavedon Press, Oxford, 1970. Izrazit primer je tudi zlati nauk, ki ga citira Machiavelli o potrpežljivosti pod trdimi vladarji; izreče ga namreč Marcel Eprij, eden od preganjalcev Pajta Trazeje, ki je živel v Neronovem času in ki ga Tacit predstavlja kot branik dostojanstva in svobode.

- SENNELART, M.: *Les arts de gouverner: Du »regimen« médiéval au concept de gouvernement*. Paris-Seuil, 1995.
- STACKELBERG, Jürgen von: *Tacitus in der Romania: Studien zur literarischen Rezeption des Tacitus in Italien und Frankreich*. Tübingen: Max Niemeyer, 1960.
- TOFFANIN, Giuseppe: *Machiavelli e il »Tacitismo«, la politica storica al tempo della Controriforma*. Guida editori, Napoli, 1972 (2 izdaja).

Tacite dans la littérature historiographique et politique de l'humanisme et la renaissance

Résumé

L'article ci-présent traite du phénomène appelé le tacitisme, tel qu'il a apparu au cours du XVIème siècle. Ce phénomène nous montre le célèbre historiographe d'antiquité dans son rôle d'homme politique et d'observateur de son temps. Par ce côté-là il se prête à de diverses interprétations: au XVème siècle, par exemple, il va figurer en défenseur de la liberté républicaine; au XVIème, par contre, il apparaît comme une référence assez proche de la pensée politique de Machiavel, notamment de son ouvrage capital, *Il Principe*. La Contre-Réforme qui a réussi à eclipser Machiavel a mis encore plus en relief Tacite en tant que conseiller politique des princes, en défigurant

beaucoup la vraie portée de la pensée du célèbre critique des Césars.

Naslov:

Sonja Capuder

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta

Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

e-mail: sonja.capuder@ff.uni-lj.si